

TOMASZ MOSKAL

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

***Patrocinia* kościołów archidiakonatu sandomierskiego do końca XIII wieku**

Wstęp

Sandomierski ośrodek grodowy kształtował się od X wieku i stał się w krótkim czasie ważnym ośrodkiem monarchii wczesnopiastowskiej. Od XIII wieku znajdowała się w nim siedziba kasztelanii, w XII i XIII wieku stolica księstwa udzielnego, a od XIV wieku województwa. Najstarszą informację o Sandomierzu w źródłach pisanych przekazał Anonim zwany Gallem w swojej kronice, określając gród jako *sedes regni principalis* obok Krakowa i Wrocławia¹. Należał również Sandomierz do najstarszych miast w Polsce, stając się w średniowieczu drugim po Krakowie ośrodkiem handlu i administracji w Małopolsce. Wpływ na to miało m.in. dogodne umiejscowienie na szlaku z Kijowa do Krakowa, skąd można było skierować się do Czech czy Niemiec.

W panoramie średniowiecznego miasta bardzo mocno była zaznaczona obecność Kościoła. Opinie naukowców o istnieniu drugiej metropolii w Sandomierzu nie przyjęły się. Zarówno analiza źródeł pisanych, jak i prowadzone badania archeologiczne nie dostarczyły wystarczających materiałów na podbudowę tej hipotezy. Tym niemniej podkreślają one znaczącą rolę polityczną i kościelną Sandomierza w średniowieczu². Przy romańskiej kolegiacie rozwinęło się bowiem środowisko kanonickie, sięgające swymi korzeniami XI wieku. Przy niej rezydowali archidiakon

¹ Anonim, tzw. Gall, *Kronika polska*, oprac. M. Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, s. 8, 16.

² A. Buko, *Znaczenie Sandomierza w budowie podstaw terytorialnych państwa polskiego*, „Zeszyty Sandomierskie”, 1999, z. 9, s. 69.

i oficjał, zaś w mieście w krótkim czasie odnotowujemy obecność zakonów dominikanów, franciszkanów i duchaków, datowaną na początek XIII wieku. Ważnym elementem średniowiecznego grodu, związanym ze środowiskiem kolegiackim, była obecność w nim Wincentego Kadłubka (po 1150–1223), prepozyta kapitułowego. Duże zmiany w przestrzeni miasta dokonały się po lokacji w 1286 r. Kościół, który czynnie włączył się w życie miasta nad Wisłą, obecny był na różnych płaszczyznach życia codziennego jego mieszkańców. Ważna rola przypadała środowisku kolegiackiemu i zgromadzonemu przy kolegiacie duchowieństwu pod przewodnictwem miejscowej kapituły, która według Jana Długosza posiadała pięć prałatur (prepozyt, dziekan, kantor, scholastyk i kustosz). W późniejszym okresie dodano jeszcze dwie (archidiakon i kanclerz). W panoramę miasta w coraz większym stopniu wpisywały się także kolejne kościoły parafialne czy klasztory³.

Prezentując sandomierską sieć kościelną do końca XIII wieku, należy z wielkim szacunkiem zatrzymać się nad dotychczasowym dorobkiem naukowym w tym zakresie. Nie wchodząc w kompetencje autorów, których dorobku nie można pominąć, należałoby skupić się na kościołach Sandomierza jako ośrodka grodowego i stolicy większej jednostki organizacji kościelnej – archidiaconatu. Szczególnym przedmiotem rozważań staną się *patrocinia* kościołów⁴.

Od zarania chrześcijaństwa miejsca, w których gromadzono się na modlitwę, zajmowały szczególne miejsce w życiu wiernych. Dedykowano je Bogu, Maryi, aniołom i świętym. Ich obecność zaznaczano przy pomocy tablic erekcyjnych, inskrypcji czy wystroju architektonicznego, w których ważną rolę odgrywały wezwania świętyń, czyli *patrocinia*. Termin ten, wywodzący się z prawa rzymskiego, oznaczał pana (*patronus*) biorącego w opiekę swoich klientów. Dla chrześcijan istotą było oddanie siebie, budynku, instytucji Bogu, Matce Bożej, aniołom czy świętym⁵. W opinii Bogusława Nadolskiego łączenie budynku kościoła z *patrocinium* zrodziło się prawdopodobnie w Konstantynopolu, gdzie cesarz Konstantyn wybudował „bazylikę Apostołów”, zaś jego syn sprowadził do niej relikwie⁶. Translacja relikwii

³ L. Poniewozik, *Prałaci i kanonicy sandomierscy w okresie średniowiecza*, Toruń 2004; *Dzieje Sandomierza*, red. H. Samsonowicz, t. 1, *Średniowiecze*, red. S. Trawkowski, Warszawa 1993; F. Kiryk, *O Mistrzu Wincentym i o Sandomierzu*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 20: 2014, nr 37, s. 12–15.

⁴ A. Gieysztor, J. Szymański, *Patrocinia*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. 4/1, Wrocław 1970, s. 44–46; A. Gąsiorowski, *Patrocinia*, w: *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, red. L. Leciejewicz, Warszawa 1988, s. 284.

⁵ A. Witkowska, *Titulus Ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 53.

⁶ *Leksykon liturgii*, red. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 1161.

oraz pielgrzymki spowodowały z kolei wzrost kultu świętych⁷. Po Bogu i Jego Matce oddawano ich opiece kolejne kościoły. Bardzo wczesnie pojawił się zwyczaj nadawania świątyniom jako patronów apostołów, szczególnie św. Piotra. Od IV wieku istniał obrzęd poświęcenia – konsekracji kościoła, związany z nadaniem mu tytułu. Pod opiekę patrona oddawano nie tylko świątynię, ale też ołtarz, w którym umieszczano relikwie świętego lub świętych. Wybór tytułu kościoła należał do biskupa⁸. Na ziemiach, w których trwał proces chrystianizacji, biskupi misjonarze nadawali tytuł patrona macierzystego kościoła. Z czasem, gdy sieć kościołów stawała się coraz większa, a organizacja kościelna okrzepła, wyboru *patrocinium* dokonywali miejscowi biskupi, często czyniąc to w porozumieniu z fundatorem kościoła. Jakimi się kierowali motywami w tym względzie? Bardzo trudno to ustalić. Mogło to mieć przyczynę religijną, społeczną, polityczną, prestiżową, kulturową, a nawet uwzględniać aktualną modę. Pewną przyczynowość można odnaleźć w odniesieniu do wezwań chrystologicznych lub maryjnych, gdzie widoczna jest ich zależność od nowych form kultu, ogłaszania dogmatów, świąt liturgicznych czy wpływu sanktuariów pielgrzymkowych⁹.

1. Kościoły sandomierskie

Nie trzeba przypominać, że u progu istnienia państwa polskiego Sandomierz był ośrodkiem, który pełnił istotną rolę w życiu religijnym regionu. Można bowiem twierdzić z dużym prawdopodobieństwem, że w XI wieku istniały tu co najmniej trzy kościoły: św. Piotra, św. Jana Chrzciciela i NMP. Były one fundacji monarszej.

Kościół św. Piotra po raz pierwszy pojawia się w źródłach z lat 1166/1167¹⁰. Jego wezwanie jest bardzo charakterystyczne dla budowli, których datowanie przyjmuje się na XI i XII wiek (Kruszwica przed rokiem 1034, Łekno XI wiek), a nawet wcześniejszych, sięgających X wieku, czego przykładem może być katedra

⁷ J. Drabina, *Kult świętych w kościołach dekanatu bytomskiego w średniowieczu*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 1302, *Studia Religiologica*, z. 41, 2008, s. 37–54.

⁸ W. Rozykowski, *Św. Stanisław BM patron kościołów parafialnych w diecezji włocławskiej*, „*Studia Włocławskie*”, T. 9: 2006, s. 369.

⁹ J. Mieczkowski, M. Gilski, M. Cholewa, *Hierarchia prawd a patroni kościołów*, „*Liturgia sacra*”, R. 17: 2011, nr 2, s. 273–283; A. Rutkowski, *Patron*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 59–60.

¹⁰ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 375–391; J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 198–200; H. Kowalewska-Marszałek, *Badania archeologiczne na Wzgórzu Collegium Gostomianum*, „*Zeszyty Sandomierskie*”, R. 9: 2002, nr 16, s. 7.

w Poznaniu. Kult św. Piotra był bowiem bardzo żywy w początkach chrześcijaństwa w Polsce¹¹. Postać ta jakże często pojawia się w Liście Brunona z Kwerfurtu do cesarza Henryka II: „Dzieła Boże objawiać i wychwalać jest rzeczą zaszczytną. Przede wszystkim wobec Ciebie nie powinienem [o nich] milczeć, bo dzięki Twojej zbożnej namowie jestem biskupem, który od świętego Piotra niesie poganom Ewangelię Chrystusa”. W innym miejscu pisze: „Czyż święty Piotr, którego lennikiem się mieni, i święty męczennik Wojciech nie wystąpili jako obrońcy? Gdyby nie chcieli pomóc, nigdy pięciu świętych męczenników, którzy krew przelali i [budząc] bojaźń Bożą liczne cuda czynią, po zabiciu nie spoczywałyby w jego kraju”¹². Od XIII wieku pojawiają się w Polsce zdwojone *patrocinia*: św. Piotr i św. Paweł¹³. *Ubi Petrus ibi Ecclesia*. W teologicznym wymiarze wezwanie św. Piotra było wyrazem łączności Kościoła lokalnego z Kościołem powszechnym. Ta relacja była gwarantem jedności, ortodoksyjności oraz autentyczności Kościoła. Według wielu badaczy w Sandomierzu do końca XIII wieku mamy już do czynienia z nową świątynią, gdyż jeszcze jakiś czas przed najazdem tatarskim w 1259/1260 r. nastąpiła transformacja charakteru wzgórza, na którym stał ten obiekt sakralny¹⁴. W Sandomierzu ponadto warto spojrzeć na to wezwanie w kontekście ufundowania w XIII wieku kościoła i erekcji parafii pw. św. Pawła.

Z kolei kościół (kaplica) św. Jana jest wzmiankowany w źródłach po raz pierwszy w 1191 r. w odniesieniu do kolegiaty sandomierskiej¹⁵. Wezwanie świętego z Nowego Testamentu było nadawane nowo nawróconym krajom oraz kościołom chrzcielnym. Św. Jan był patronem m.in. katedry wrocławskiej. Jan Długosz pisząc o tym fakcie zaznaczył, że „wrocławskie [biskupstwo] utworzył pod wezwaniem świętego Jana Chrzyciela mającego pierwszeństwo wśród wszystkich świętych po Niepokalanej Dziewicy”¹⁶. Stąd też świątynia ta, umiejscowiona na

¹¹ M. Starnawska, *Kult świętego Piotra w Polsce średniowiecznej na tle europejskim*, „Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski”, T. 6: 2011, s. 25–35.

¹² Szerzej na ten temat zob. *Bruno z Kwerfurtu: osoba, dzieło, epoka*, red. M. Dygo, W. Falkowski, Pułtusk 2010.

¹³ W. Schenk, *Kult świętych w Polsce*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, R. 13: 1966, z. 4, s. 83.

¹⁴ A. Buko, *Początki Sandomierza*, Warszawa 1998, s. 108.

¹⁵ M. Buliński, *Monografia...*, s. 391–393; J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 201–202; T. Lalik, *Sandomierz w świetle źródeł pisanych*, w: *Sandomierz: badania 1969–1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993, s. 57; M. Florek, A. Stempin, *Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w r. 2015*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 21: 2015, nr 40, s. 55–59.

¹⁶ J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 1–2, red. J. Dąbrowski, Warszawa 1961, s. 246.

Wzgórzu Staromiejskim, mogła służyć celom typowo chrystianizacyjnym, związanym z udzielaniem chrztu¹⁷.

W bulli papieża Eugeniusza III z 1148 r., potwierdzającej stan posiadania diecezji wrocławskiej, znajdujemy informacje o dziesięcinach z kościoła NMP w Sandomierzu¹⁸. Cytując Jerzego Wyrozumskiego: „Jeżeli więc kościół NMP był w 1148 r. jednostką o stabilnej dochodowości i świadczył wręcz pewien dochód na rzecz biskupstwa wrocławskiego, musiał powstać znacznie wcześniej, a więc data jego fundacji [1121] podana przez Długosza nie jest nieprawdopodobna. Być może – wskutek słabej czytelności lub zatarcia daty owego dokumentu – Długosz dokonał konfuzji, tzn. pomieszał datę konsekracji z czasów Kazimierza Sprawiedliwego ze znaną sobie z jakiejś innej tradycji datą fundacji z czasów Bolesława Krzywoustego”¹⁹. Można także przyjąć, że od 1191 r. funkcjonowała kolegiata oraz działająca przy niej kapituła. Kult Najświętszej Maryi Panny, patronki tego kościoła, był w Polsce bardzo silnie zaznaczony od początków chrystianizacji. Według *Żywotu Pięciu Braci*, mnisi Benedykt i Jan mieli ubiegać się o najlepszą część Marii. Jan Kanapariusz w *Żywocie św. Wojciecha* pisze, że nowonarodzony Wojciech został położony na ołtarzu świętej Marii, która miała mu we śnie objawić o jego męczeńskiej śmierci²⁰. Jan Długosz zaś zaznaczył w *Rocznikach*: Mieszko „w miejscach znakomitszych, czyli w Gnieźnie i Krakowie, ufundował dwie metropolie, gnieźnieńską, pod wezwaniem i ku czci najdosłojniejszej Rodzicielki Boga-Człowieka, Dziewicy Marii, z której wyszła pełnia zbawienia i łaski; krakowską zaś na najusilniejsze prośby swej żony, księżnej Dąbrówki, pod wezwaniem świętego Wacława, nowego w tym czasie męczennika, którego Dąbrówka rodzoną była bratanicą, a także dlatego, że w nacji słowiańskiej on pierwszy zajaśniał niezwykłą świętością i męczeństwem”²¹.

¹⁷ Z. Morawski, *Sandomierz od końca XIII do początków XV wieku*, w: *Dzieje Sandomierza*, t. 1, s. 116; zob. także M. Zahajkiewicz, *Metody chrystianizacji na ziemiach polskich na przykładzie misji pomorskiej św. Ottona z Bambergu*, „*Roczniki Teologiczne*”, R. 47: 2000, z. 4, s. 37–46.

¹⁸ M. Buliński, *Monografia...*, s. 154–163; J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 159–169; A. Witkowska, *Titulus Ecclesiae...*, s. 97–99. Zagadnienie początków tej świątyni przedstawili wyczerpująco w ostatnim czasie: L. Polanowski, *Kolegiata sandomierska. Kilka uwag na temat jej architektury i wystroju w okresie średniowiecza*, „*Zeszyty Sandomierskie*”, R. 18: 2011, nr 32, s. 11–19; J. Wyrozumski, *Kościół kolegiacki Najświętszej Maryi Panny w Sandomierzu fundacji Kazimierza Wielkiego*, „*Zeszyty Sandomierskie*”, R. 18: 2011, nr 32, s. 2–6 oraz U. Stępień, T. Giergiel, *Dzieje i sztuka dawnej kolegiaty, obecnie katedry sandomierskiej*, w: *Bazylika katedralna pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Sandomierzu*, Sandomierz 2014, s. 11–49.

¹⁹ J. Wyrozumski, *Kościół kolegiacki...*, s. 3.

²⁰ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 103.

²¹ J. Długosz, *Roczniki...*, ks. 1–2, s. 245.

W kontekście 1050. rocznicy chrztu Mieszka można nadmienić, że gdy ta uroczystość miała miejsce, „pierwszy kościół gnieźnieński zbudowany przez Mieszka I na miejscu świątyni pogańskiej bogini Nyi nosił ogólny tytuł ku czci św. Maryi. W 966 r. Mieszko I ze swoją drużyną przyjmował chrzest w świątyni poświęconej Matce Boskiej. Jeśli założyć, że chrzest odbył się w kaplicy książęcej na Ostrowie Lednickim, to, jak twierdzą historycy, kaplica ta była wzniesiona pod wezwaniem Matki Bożej. Jeżeli zaś chrzest odbył się na Wzgórzu Lecha, to właśnie tam wkrótce powstać miała katedra gnieźnieńska Wniebowzięcia Matki Bożej. Hipoteza trzecia, dotycząca chrztu w Poznaniu, ewokuje stwierdzenia, że pierwsza katedra była pod wezwaniem Bogurodzicy-Dziewicy”²².

W kręgu kolegiaty sandomierskiej nie sposób pominąć wymienianego przez Jana Długosza kościoła (kaplicy) św. Mikołaja²³. Dochody z tej świątyni, jak i wspomnianego kościoła (kaplicy) św. Jana, zostały przez Kazimierza Sprawiedliwego przekazane w formie prebend kolegiacie. Nie wchodząc w ożywioną dyskusję dotyczącą jego lokalizacji, zatrzymać się należy nad wezwaniem. *Patrocinium* to należy bowiem do najstarszych w Polsce²⁴. Kult św. Mikołaja, podobnie jak kult św. Andrzeja, był wspólny dla chrześcijan Wschodu i Zachodu. Imię tego patrona nadawano świątyniom położonym przy szlakach handlowych i rzekach²⁵. Będzie to ważne dla dalszego rozwoju sieci kościelnej w archidiakonacie sandomierskim, gdyż do końca XIII wieku św. Mikołajowi dedykowano jeszcze sześć kościołów.

Średniowieczną metrykę posiadał także kościół św. Michała. Wraz ze św. Jerzym był on patronem rycerstwa. Świątynie pod tym wezwaniem odnajdujemy również np. w Krakowie na Wawelu oraz na Skałce²⁶. Dedykowane mu kościoły budowano często na wzniesieniach, w pobliżu źródeł lub sadzawek, które miały mieć moc uzdrawiającą. Trzeba też wspomnieć, że imię Michał w początkach XII wieku pojawia się wśród elit władzy. Władysław Semkowicz łączył kult św. Michała z rodem Awdańców. Uroczystość św. Michała należała do ważniejszych w średniowiecznej diecezji krakowskiej²⁷.

²² Z. Janiec, *Kult maryjny w Polsce od X do XIII wieku*, w: *Prekursorzy i twórcy chrześcijańskiej kultury Europy. Księga jubileuszowa ofiarowana księdzu profesorowi Augustynowi Eckmannowi*, red. A. Łuka, A. Strycharczuk, Lublin 2013, s. 153–163.

²³ M. Buliński, *Monografia...*, s. 395; S. Jop, *Lokalizacja kościoła św. Mikołaja w średniowiecznej przestrzeni miejskiej Sandomierza*, „Pamiętnik Sandomierski”, T. 3: 1997, s. 47–64.

²⁴ P. Kardys, *Parafie w średniowieczu na obszarze diecezji kieleckiej. Stan i perspektywy badań*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, T. 13: 2014, s. 66–67.

²⁵ W. Schenk, *Kult świętych...*, s. 82.

²⁶ *Ibidem*, s. 82.

²⁷ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 117–118.

Św. Wojciechowi poświęcono kościół za murami miasta²⁸. Patronat tej świątyni należał do 1467 r. do benedyktynów opactwa Świętego Krzyża na Łyścu. Jego wezwanie możemy łączyć z pobytem Wojciecha w benedyktyńskim klasztorze św. św. Bonifacego i Aleksego na Awentynie. To tam, za namową mnicha bazylińskiego Nila, wstąpił ze swym bratem Radzimek do klasztoru i w Wielką Sobotę 990 r. złożył profesję zakonną. Jan Kanapariusz pisał: „Gdy potem zgodnie ze zwyczajem załatwiono wszystko, święty ten biskup [Wojciech] otrzymał habit zakonny w dniu, w którym Pan uczniom swoim obmył nogi i otarł prześcieradłem. W Wielką Sobotę, kiedy katechumeni uwalniają się z więzów grzechowych, otrzymał i on z głowy zwisający kaptur. Następnie zgodnie ze zwyczajem przepisany regułą, przydzielony do grona braci, zaczął z jeszcze większym zapalem szukać Chrystusa na wąskiej ścieżce. Dwaj zaś spośród braci, którzy z nim byli i dawno już zauważyli, że chce zostać mnichem, niechlubnie porzuciwszy tarczę uciekli. Pozostał zaś jedynie Gaudenty za przykładem stanowczego człowieka, obrawszy wraz z błogosławionym mężem stan zakonny i godny pochwały sposób życia; on także dwojako będąc bratem, wedle ciała i ducha, od dzieciństwa nigdy go nie odstępował jako najwierniejszy towarzysz²⁹. Kult tego świętego zajmował naczelne miejsce wśród rodzimych już od jego śmierci³⁰.

W 2. połowie XII stulecia na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu zbudowano kościół św. Jakuba Apostoła³¹. Na ten okres przypada szczególny okres kultu tego świętego, który przedstawiany był jako rycerz chrześcijański, pogromca Maurów („z lancą w dłoni, lub z mieczem, którym został ścięty³²”). *Patrocinium* to pozwala poszukiwać fundatora wśród możnowładców związanych z ideą krucjat. Może był nim Henryk Sandomierski³³? Kościół został przekazany w 1226 r. dominikanom, a funkcjonującą przy nim parafię przeniesiono do nowo wybudowanego

²⁸ M. Buliński, *Monografia...*, s. 393.

²⁹ Jan Kanapariusz, *Świętego Wojciecha żywot pierwszy*, Gdańsk 2006, s. 16.

³⁰ W. Schenk, *Kult świętych...*, s. 84–85.

³¹ M. Buliński, *Monografia...*, s. 281–314; J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 169–175. W ostatnim czasie głos w ożywionej dyskusji zabrał P.A. Dmochowski, zbierając wyniki badań w: *O metryce kościoła św. Jakuba w Sandomierzu, Adelajdzie a także innych kandydatach do miana fundatorów tej świątyni*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 19: 2013, nr 36, s. 18–22. Zob. także: J. Gałkowski, *Kościół i klasztor dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu na tle architektury europejskiej połowy XIII wieku*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 8: 2001, nr 13, s. 27–30.

³² J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 150.

³³ M. Florek, *Początki Sandomierza – pytania i hipotezy*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 8: 2001, nr 13, s. 7.

kościół św. Pawła Apostoła³⁴. Ta świątynia, wybudowana przez księcia Leszka Białego (zm. 1227), stała się parafią dla gminy miejskiej w Sandomierzu³⁵. Jej *patrocinium* można wiązać z istniejącym kościołem św. Piotra.

Następny obiekt sakralny Sandomierza to kościół Ducha Świętego z końca XIII stulecia, przy którym powstał prowadzony przez zakon duchaków szpital, uposażony w 1292 r. przez kasztelana krakowskiego Żegotę³⁶.

Spisy świętopietrza i dziesięciny papieskiej z 1325 r. wymieniają w Sandomierzu sześć kościołów: kolegiatę NMP, parafialny kościół św. Wojciecha Biskupa i Męczennika z dochodem rocznym w wysokości 4 grzywien, kościół św. Pawła na Przedmieściu, również parafialny, z dochodem 7 grzywien, kolejny kościół parafialny św. Piotra Apostoła, posiadający dochód roczny 45 grzywien, oraz kościół Ducha Świętego ze szpitalem i dochodem 6 grzywien³⁷. Uwzględnić trzeba również kościół dominikański pw. św. Jakuba.

2. Archidiakonat sandomierski

Archidiakonat sandomierski została utworzony przez biskupa krakowskiego Gedkę (1130–1185) równoległe do archidiakonatów zawichojskiego i lubelskiego³⁸. Według badań historyków miało to miejsce w 2. połowie XII wieku. Archidiakon sandomierski posiadał początkowo miejsce w stallach kapituły katedralnej na Wawelu, stąd według Bolesława Kumora „trzeba przyjąć, że archidiakonat powstał przed 1191 r., czyli przed utworzeniem Kapituły Sandomierskiej, w której obejmował miejsce po prepozycie i dziekanie. Jan Długosz nie mógł dociec, kto i kiedy utworzył ten archidiakonat, chociaż jeszcze w jego czasach «archidiakon zasiadał w stallach Katedry Krakowskiej», ale już wówczas miał też stalle w Kapitulie

³⁴ M. Buliński, *Monografia...*, s. 314–323; J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 75–180; F. Kiryk, *Kościół i parafia świętego Pawła Apostoła w Sandomierzu w okresie staropolskim*, w: *Dzieje parafii i kościoła pw. Nawrócenia Świętego Pawła Apostoła w Sandomierzu*, red. K. Burek, Sandomierz 2004, s. 41–62.

³⁵ W. Kowalski, *Uposażenie parafii archidiakonatu sandomierskiego w XV–XVIII wieku*, Kielce 1998, s. 333.

³⁶ K. Antosiewicz, *Zachowane źródła do dziejów zakonu Ducha Św. de Saxia w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, T. 20: 1970, s. 95–134; eadem, *Klasztor Św. Ducha de Saxia w Sandomierzu*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, R. 65: 1972, nr 12, s. 32–44; eadem, *Biblioteki Zakonu Ducha Świętego w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, T. 41: 1980, s. 351–400, T. 42: 1981, s. 151–183.

³⁷ *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. J. Ptaśnik, t. 1, *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1, Kraków 1913, s. 155, 161, 162, 166, 230, 237, 240.

³⁸ J. Chachaj, *Bliżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiakonat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012; H. Grocholski, *Powstanie archidiakonatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, R. 13: 1965, z. 2, s. 151–162.

Sandomierskiej³⁹. Wśród przyczyn powstania archidiecezji w Sandomierzu można wskazać dużą odległość do stolicy diecezji oraz ulokowanie w Sandomierzu stolicy księstwa, co prowadziło do zwiększenia jego roli politycznej i kościelnej. Nie bez znaczenia było strategiczne ulokowanie miasta w sąsiedztwie Rusi Halickiej i jego dogodne położenie do prowadzenia działalności misyjnej na wschodzie.

O terytorium archidiecezji u progu XIV wieku informują nas spisy świętopietrza i dziesięciny papieskiej z lat 1325–1358. Należały do niego wówczas tereny w widłach Wisły i Sanu oraz na lewym brzegu Wisły – od Połańca do Sandomierza i Gór Świętokrzyskich⁴⁰. Według B. Kumora, prowadzącego w ostatnim czasie badania nad rozwojem sieci parafialnej w archidiecezji sandomierskiej, do przełomu XI i XII wieku istniały już w jego granicach (poza Sandomierzem) parafie we Włostowie, Obrazowie, Samborcu, Koprzywnicy, Osieku, Goźlicach i Gorzycach.

O parafii włostowskiej w początkach XX wieku tak pisał J. Wiśniewski: „Kościół we Włostowie pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, romański, niezmiernie dawny, zasługuje na uwagę znawców... należał ongi do słynnego Piotra Dunina herbu Łabędź, który tu wystawił kościół, a następnie do rodu Kadłubków herbu Poraj z Karwowa⁴¹.”

Parafia obrazowska posiadała kościół noszący do 1521 r. wezwanie św. Piotra, które później połączono ze św. Pawłem. W czasach Długosza kolatorem był biskup krakowski, ponieważ w przeszłości patronowie zamordowali proboszcza i zabrano im ten przywilej. Pierwotny kościół parafialny funkcjonował do 1530 r., rok później wybudowano kolejny, drewniany⁴².

Świątynia w Samborcu posiadała wezwanie Trójcy Świętej, zaś do 1607 r. patronował jej król⁴³. „Długosz mówi o kościele jako o starożytnym, pod wezwaniem św. Trójcy poświęconym, którego plebanem był Szymon, zaś kolatorami Warsz i Jan herbu Rawa, dziedzic tej i kilku innych wiosek⁴⁴.”

W odniesieniu do kościołów w Koprzywnicy mamy do czynienia z różnymi hipotezami. Według Jana Wiśniewskiego drewniany kościół istniał tam na długo przed przybyciem cystersów w 1185 r.⁴⁵ Jan Wiącek twierdził, że kościół, wybudowany w miejscu dawnej świątyni pogańskiej, został konsekrowany w 1139 r., a od

³⁹ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, T. 4, Kraków 2002, s. 45.

⁴⁰ J. Rawski, *Wybrane zagadnienia dotyczące administracji kościelnej w widłach Wisły i Sanu*, Tarnobrzeg 1997.

⁴¹ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 297–298.

⁴² T. Moskal, *Obrazów*, w: *Encyklopedia Katolicka*, T. 14, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 239.

⁴³ W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 332.

⁴⁴ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 146.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 60–74.

XIII wieku pełnił funkcje parafialne⁴⁶. Z kolei Józef Rawski przyjął powstanie parafii w Koprzywnicy na lata 1166–1185. Marek Florek na podstawie najnowszych badań uznał, że parafia mogła być erygowana na przełomie XII i XIII wieku, „już po powstaniu przy klasztorze osady targowej na tzw. prawie polskim, bądź dopiero w trzeciej ćwierci XIII wieku, po lokacji i rozmierzeniu miasta po 1268 r. Za tą ostatnią hipotezą przemawia usytuowanie kościoła parafialnego w obrębie przestrzeni miejskiej, w narożniku rynku. Możliwe jest też, że początkowym kościołem parafialnym (czy raczej pełniącym funkcje preparafialne) dla osady targowej był kościół Świętego Leonarda, na którego dawność wskazuje wezwanie, zaś po lokacji miasta parafia została przeniesiona do kościoła p.w. Wszystkich Świętych. Istnienie parafii w Koprzywnicy po raz pierwszy jest poświadczane w 1277 r.”⁴⁷ Kult św. Leonarda, który był m.in. patronem chorych, dotarł do Polski za pośrednictwem benedyktynów z Leodium przez Bawarię. Jan Długosz w II księdze *Liber beneficiorum* pisał odnośnie kościoła pw. św. Leonarda w Kleciu na Sądecczyźnie o wielkim napływie pątników do *ecclesia olim famosa, nunc iam oblivionem data*⁴⁸. Zaś kult Wszystkich Świętych był silnie rozpowszechniony po ustanowieniu przez papieża Grzegorza IV (827–844) 1 listopada dniem im poświęconym⁴⁹.

Równie długą metryką mógł się poszczycić kościół w Osieku, który jednak wezwanie św. Stanisława Biskupa i Męczennika mógł przyjąć dopiero po jego kanonizacji 8 września 1253 r. w Asyżu, kiedy „w całym polskim Kościele i w poszczególnych diecezjach, w wielu większych i mniejszych miastach, wsiach i osadach zbudowano i zaopatrzono wiele kościołów parafialnych jego imieniem”⁵⁰.

Z początkiem XII wieku związane jest powstanie parafii w Goźlicach i Gorzycach. Według J. Wiśniewskiego pierwszy drewniany kościół w Goźlicach został ufundowany przez Toporczyków w 1134 r.⁵¹ W 1. połowie XIII wieku w jego miejsce zbudowano z ciosów piaskowca świątynię pw. Wniebowzięcia NMP⁵².

⁴⁶ J. Wiącek, *Z przeszłości 4 kościołów koprzywnickich*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, R. 52: 1958, s. 179–184, 223–231, 277–282.

⁴⁷ M. Florek, *O dawnym kościele parafialnym pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Koprzywnicy*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 9: 2002, nr 16, s. 40–41. Zob. także: M. Wrzeszcz, *Koprzywnica*, w: *Encyklopedia Katolicka*, T. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 807–808.

⁴⁸ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przeździecki, t. II, Kraków 1864, s. 264.

⁴⁹ J. Rajman, *Średniowieczne patronia...*, s. 154.

⁵⁰ W. Schenk, *Liturgiczny kult św. Stanisława biskupa w Polsce*, „Analecta Cracoviensia”, T. 11: 1979, s. 598.

⁵¹ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 17.

⁵² M. Wrzeszcz, *Goźlice*, w: *Encyklopedia Katolicka*, T. 5, red. P. Hemperek, Lublin 1989, kol. 1366–1367.

Budowę kościoła i utworzenie parafii pw. św. Wita w Gorzycach datuje się na 1138 r.⁵³ Wezwanie to może sugerować wpływy czeskie⁵⁴. Patronat parafii do 1537 r. spoczywał w rękach królewskich.

W połowie XII wieku erygowano parafię pw. św. Marii Magdaleny w Miechocinie. Wspomnieć należy, że ważnym ośrodkiem jej kultu było opactwo Vézelay, gdzie św. Bernard z Clairvaux ogłosił II krucjatę⁵⁵. Prawo patronatu przysługiwało właścicielom osady.

Również do nich należało to prawo w Mydłowie. Pierwszy kościół pw. Wniebowzięcia NMP istniał już prawdopodobnie w 1180 r.; uległ on spaleni 4 października 1649 r.⁵⁶

Według B. Kumora na terenie archidiecezji sandomierskiej erygowano w XII wieku również parafie pw. św. Wojciecha w Bielinach, św. Mikołaja Biskupa w Charzewicach i Łoniowie, Wniebowzięcia NMP w Malicach, Nawiedzenia NMP w Niekrasowie, Narodzenia NMP w Sulisławicach – wszystkie posiadały patronat szlachecki. W 1191 r. istniała też kaplica w Połańcu, znana później pod wezwaniem św. Katarzyny, zniszczona zapewne w czasie najazdu tatarskiego w 1241 r.⁵⁷ Natomiast na XIII wiek przypada niezwykle ożywiona działalność możnowładztwa i Kościoła, której wynikiem jest intensywny rozwój sieci parafialnej.

Wśród parafii umiejscowionych po północnej stronie Wisły można wskazać kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca w Olbierzowicach⁵⁸. Kult tego świętego był na ziemiach polskich odnotowany w formie liturgicznej już na przełomie XI i XII wieku. Anonim zwany Gallem pisze: „Chwalebny Bóg w świętych swoich! właśnie bowiem był to czcigodny dzień św. Wawrzyńca męczennika i teje godziny rzesza wiernych wychodziła z uroczystości mszalnych, gdy oto nagle wojsko barbarzyńców nastąpiło na nich z bliska. O święty Wawrzyńcze w niebie, nieś pomoc ludowi w potrzebie! Cóż poczną teraz chrześcijanie, gdzie się zwrócą? Nieprzyjaciel następuje zniecka, brak czasu na sprawienie szyków, naszych mało, wroga dużo, ucieczka nie sposobna, nigdy [zresztą] nie miła Bolesławowi. O święty Wawrzyńcze w niebie, niech wróg swą moc straci przez ciebie... Niestrudzony Bolesław bez zwłoki wyprowadza swe oddziały, napominając je zwięzłymi słowy: „Wasza [własna] dzielność, groza bezpośredniego niebezpieczeństwa i miłość ojczyzny bardziej was zachęcą, niezwyciężona moja mło-

⁵³ W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 351; J. Rawski, *Wybrane zagadnienia...*, s. 21–22.

⁵⁴ W. Schenk, *Kult świętych...*, s. 82.

⁵⁵ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 154.

⁵⁶ J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 271.

⁵⁷ J. Zub, *Z dziejów kościołów w Połańcu*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 18: 2011, nr 31, s. 111; F. Kiryk, *Lokacje miast nadwiślańskich...*, s. 36–40.

⁵⁸ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski...*, s. 110–116.

dzi, niż moje słowa. Dziś za łaską bożą a wstawieniem się św. Wawrzyńca miecz wasz zetrze bałwochwalstwo Pomorzian i ich rycerską dumę!” ... Padło tam nieco dzielnych rycerzy spośród chrześcijan, z trzydziestu tysięcy pogan uszło zaledwie dziesięć tysięcy. Świadcze się Bogiem, za którego sprawą, i św. Wawrzyńcem; na którego próby dokonano tego pogromu!”⁵⁹. O skali kultu tego męczennika może świadczyć fakt, że dedykowane mu kościoły odnajdujemy na przełomie XI i XII wieku m.in. w Nakle pod Kaliszem, Krakowie czy Gnieźnie⁶⁰.

Kolejną jednostką organizacji terytorialnej Kościoła, erygowaną prawdopodobnie w tym czasie, była parafia w Ujeździe, gdzie wybudowano kościół pw. św. Piotra⁶¹. W Strzegomiu świątynia (patronatu królewskiego) nosiła wezwanie św. Andrzeja⁶². Jego kult był promowany przez benedyktynów, zaś w XI wieku stał się on patronem rycerstwa⁶³. Św. Mikołajowi dedykowano kościół w Kielczynie⁶⁴. Parafię w Modliborzycach otaczali swoim patronatem benedyktyni ze Świętego Krzyża. „Ojcowie Benedyktyni wśród kniei między Łagowem i Opatowem wystawili małą kaplicę ku czci św. Benedykta poświęconą, którą w r. 1444 zwiększył i murowaną do niej dodał nawę magister Bartłomiej z Opatowa”⁶⁵. W Strzyżowicach kościół dedykowano św. Bartłomiejowi⁶⁶; o kulcie tego świętego informował Anonim zwany Gallem pod rokiem 1109: „Była to zaś uroczystość św. Bartłomieja apostoła, gdy cesarz [Henryk V] przebywał rzekę, i cały lud w mieście słuchał wówczas mszy świętej”⁶⁷. W Szczeglicach odnajdujemy św. Jerzego⁶⁸. Jego kult w początkowym etapie był silnie związany z męczeństwem, natomiast na przełomie XI i XII wieku zaczęto upatrywać w nim patrona rycerstwa i pogromcę smoka. Do Polski dotarł w opinii Jerzego Wyrozumskiego z Moguncji⁶⁹.

W sieci kościelnej ówczesnego archidiaconatu sandomierskiego nie można pominąć kościoła klasztorного św. Floriana w Koprzywnicy⁷⁰. *Patrocinium* to

⁵⁹ Anonim, tzw. Gall, *Kronika...*, III, 1.

⁶⁰ W. Schenk, *Kult świętych...*, s. 82.

⁶¹ J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski...*, s. 210.

⁶² W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 341.

⁶³ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 145.

⁶⁴ J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski...*, s. 212–214; W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 337.

⁶⁵ J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski...*, s. 265.

⁶⁶ W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 341.

⁶⁷ Anonim, tzw. Gall, *Kronika...*, III, 5.

⁶⁸ W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 341; J. Zub, *Z dziejów kościoła parafialnego w Szczeglicach*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 16: 2009, nr 28, s. 41–47.

⁶⁹ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 120–121.

⁷⁰ L. Polanowski, *Zarys dziejów klasztoru pocysterskiego w Koprzywnicy*, „Zeszyty Sandomierskie”, 1996, nr 4, s. 23–27.

związane było z osobą fundatora opactwa cystersów Kazimierza Sprawiedliwego (1138–1194), który zabiegał u papieża Aleksandra III (1159–1181) o uzyskanie relikwii jakiegoś świętego. Papież Lucjusz III (1181–1185) przekazał mu relikwie św. Floriana, które w 1184 r. wprowadzono uroczyście do Krakowa. Jak pisał Długosz w *Rocznikach*, w Koprzywnicy Kazimierz wybudował „kościół z kamienia ciosanego i postarał się, by go poświęcono nowemu przybyszowi św. Florianowi męczennikowi”⁷¹.

W południowej części archidiekanatu w pobliżu Sandomierza erygowano parafię w Wielowsi, której początki datuje się na pierwsze lata XIII wieku (ok. 1215 r.). Nadane jej wezwanie św. Gertrudy Panny odnosiło się do słynącej z troski o potrzebujących ksieni klasztoru w Nivelles w Brabancji, zmarłej w 659 r. Była to postać bardzo czczona w ówczesnej Polsce, czego wymownym przykładem było nadanie jej imienia córce⁷² Mieszka II (990–1034) i Rychezy (ok. 996–1063) oraz jednej z córek⁷³ Bolesława Krzywoustego (1086–1138) i Salomei (przed 1101–1144)⁷⁴.

Z kolei parafie w Trześni i Zaleszanach zostały poświęcone św. Mikołajowi⁷⁵. W Dymitrowie kościół dedykowano św. Katarzynie Aleksandryjskiej, dziewicy i męczennicy⁷⁶. Jej kult w diecezji krakowskiej poświadcza ołtarz w katedrze na Wawelu w 1325 r., zaś pod koniec średniowiecza dwa ołtarze i kaplica⁷⁷. Ostatnimi parafiami erygowanymi przed końcem XIII wieku w granicach archidiekanatu sandomierskiego były: Wrzawy pw. św. Wawrzyńca oraz Raclawice pw. św. Stanisława⁷⁸.

Wnioski

Dokonując próby klasyfikacji patrocinii kościołów w archidiekanacie sandomierskim do końca XIII wieku możemy wyróżnić:

1. Wezwania Pańskie – Trójca Święta w Samborcu.
2. Wezwania NMP – Wniebowzięcie NMP w Goźlicach, Malicach i Mydłowie; Narodzenie NMP w Sandomierzu i Sulisławicach; Nawiedzenie NMP w Niekrasowie.

⁷¹ J. Długosz, *Roczniki...*, ks. V–VI, red. Z. Kozłowska-Budkowa et al., Warszawa 1973.

⁷² S. Kętrzyński, *Gertruda (ok. 1025–1108)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 405–406.

⁷³ Z. Kozłowska-Budkowa, S. Kętrzyński, *Gertruda (zm. 1160)*, w: *ibidem*, s. 406–407.

⁷⁴ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 253.

⁷⁵ W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 355–357.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 344. Zob. także: M. Spórna, *Patrocinia św. Katarzyny Aleksandryjskiej w archidiekanacie krakowskim i na ziemi sądeckiej do 1539 roku*, „Almanach Sądecki”, R. 19: 2010, nr 3/4, s. 3–13.

⁷⁷ J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 244–245.

⁷⁸ W. Kowalski, *Uposażenie parafii...*, s. 353.

3. Wezwania św. Jana Chrzciciela i apostołów: św. Jan Chrzciciel w Sandomierzu i Włostowie; św. Piotr w Sandomierzu, Obrazowie i Ujeździe; św. Paweł w Sandomierzu; św. Jakub w Sandomierzu; św. Bartłomiej w Strzyżowicach; św. Andrzej w Strzegomiu.
4. Święci Męczennicy: św. Wojciech w Sandomierzu i Bielinach; św. Wawrzyniec w Olbierzowicach i Wrzawach; św. Wit w Gorzycach; św. Florian w Koprzywnicy (brak św. Wacława, św. Maurycego, św. Klemensa).
5. Święci Biskupi Pasterze: św. Mikołaj w Charzewicach, Łoniowie, Kiełczynie, Sandomierzu, Trześni, Zaleszanach; św. Stanisław w Raclawicach.
6. Święci Wyznawcy: św. Leonard w Koprzywnicy (brak św. Świerada, św. Władysława, św. Idziego Opata).
7. Inni święci: Wszyscy Święci w Koprzywnicy; św. Michał w Sandomierzu.
8. Święte Dziewice i Niewiasty: św. Maria Magdalena w Miechocinie; św. Katarzyna w Dymitrowie i kaplica w Połańcu; św. Gertruda w Wielowsi.
9. Nieznane w Osieku (od 1253 r. św. Stanisław).

Większość parafii (22) posiadała patronat szlachecki, trzy – patronat królewski, zaś pozostałe kościelny. Przyjmując za podstawę spisy dziesięciny i świętopietrza z lat 1325–1327, możemy wyodrębnić w archidiakonacie sandomierskim 36 parafii. Porównując z pozostałymi jednostkami organizacji terytorialnej Kościoła w diecezji krakowskiej: archidiakoniat krakowski – 285 parafii, lubelski – 23, radomski – 18, zawichojski – 24, prepozytura wiślicka – 64, prepozytura kielecka – 18 parafii. W całej diecezji krakowskiej istniało wówczas 467 parafii⁷⁹.

⁷⁹ B. Kumor, *Dzieje diecezji...*, passim.